

ЮРИДИЧНІ НАСЛІДКИ ЗМІНИ ПРЕДМЕТА ПОЗОВУ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

У статті проаналізовані юридичні наслідки зміни предмета позову в цивільному судочинстві. З'ясовано, що підстава позову змінюється разом зі зміною предмета позову, втім форми такої зміни можуть бути різними, що залежить від об'єкта чи змісту спірного правовідношення, а також бажання позивача об'єднати в одній позовній заяві декілька вимог, пов'язаних між собою. Зроблено висновок, що зміна предмета позову шляхом його заміни можлива лише щодо спірних правовідносин, що передбачені законодавством, які стають способами захисту під час пред'явлення позову.

Ключові слова: позовна заява, юридична кваліфікація, грошова компенсація, судова практика, предмет позову.

В статье проанализированы юридические последствия изменения предмета иска в гражданском судопроизводстве. Установлено, что основание иска меняется вместе с изменением предмета иска, и формы такого изменения могут быть различными, что зависит от объекта или содержания спорного правоотношения, а также желание истца объединить в одном исковом заявлении несколько требований, связанных между собой. Сделан вывод, что изменение предмета иска путем его замены возможно только по спорным правоотношениям, предусмотренным законодательством, которые становятся способами защиты при пред'явлении иска.

Ключевые слова: исковое заявление, юридическая квалификация, денежная компенсация, судебная практика, предмет иска.

The article analyzes the legal consequences of changing the subject of a claim in civil proceedings. It was found out that the basis of the claim varies with the change of the subject of the claim, although the forms of such a change may be different, depending on the object or content of the controversial relationship, as well as the plaintiff's desire to combine in a single lawsuit several requirements related among ourselves. It is concluded that the change of the subject of a claim by its replacement is possible only with respect to the controversial legal relations provided for by law, which become means of protection at the presentation of the claim.

Key words: statement of claim, legal qualification, monetary compensation, judicial practice, subject of claim.

Вступ. Проблема дослідження зумовлена визначенням шляхів забезпечення ефективності захисту судом у порядку цивільного судочинства прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Судова практика свідчить про різне застосування процесуальних норм, які встановлюють право позивача змінити елементи позову, та їх недосконалість, що зумовлено різним баченням сутності предмета і підстав позову.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У цивільній процесуальній науці окремі питання сутності позову, його зміни та окремих його елементів розглядалися Ю.В. Білоусовим, М.А. Вікут, В.М. Гордоном, М.А. Гурвичем, О.В. Ісаєнковою, П.Ф. Єлісейкіним, В.В. Комаровим, Р.К. Мухамедшиним, Г.Л. Осокіною, І.М. П'ятилетовим, О.В. Шутенко та ін.

© СОРОКА О.О. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри приватного та публічного права факультету підприємництва та права (Київський національний університет технологій та дизайну)

Постановка завдання. Метою дослідження є обґрунтування теоретичних положень та розроблення відповідних рекомендацій з удосконалення правового регулювання процесуальних правовідносин зі зміни позову в цивільному судочинстві.

Результати дослідження. Право на зміну предмета позову завжди визнавалось у науці цивільного процесуального права. Втім, зміст такої процесуальної дії по-різному розуміється у процесуальній доктрині та на практиці, що залежить від того, на бік якої концепції позову стати. І.М. П'ятилетов зазначав, що зміна предмета позову – це повна його заміна або зміна позивачем у процесі розгляду справи, пов'язана з відмовою від окремих прав та пред'явленням вимоги про нові права, що потребують захисту [20, с. 16–18]. Виділяючи як один із видів предмета позову складений предмет, науковець зазначав, що в цьому разі в одному позові поєднується кілька вимог (наприклад, вимога про розірвання шлюбу та поділ спільно нажитого майна подружжя). При цьому до одного предмета позову включаються два способи захисту права (в наведеному прикладі – припинення правовідносин і виконання зобов'язання в натурі) та два суб'єктивні права, які підлягають захисту (право на припинення шлюбу та право на частину майна, що перебуває у спільній власності) [20, с. 16].

Також автор припускав, що в позовах зі складеним предметом позову зміна предмета може полягати не тільки в заміні одного із суб'єктивних прав, що підлягають захисту, іншим, але й у зменшенні або збільшенні числа первісних вимог. При цьому нове суб'єктивне право має бути пов'язане з іншими спільністю підстав позову [19, с. 173]. З такою позицією важко погодитись. Адже доцільним є розмежування змісту і процесуальної форми позову – позовної заяви, в якій може бути об'єднано декілька позовів за правилами, визначеними законодавством. Оскільки мається на увазі об'єднання декількох вимог, пов'язаних між собою підставою виникнення або поданими доказами, тут необхідно говорити про декілька позовів, якщо йдеться про два та більше спірних суб'єктивних прав.

Р. К. Мухамедшин дійшов висновку, що зміна предмета позову має місце в тих випадках, коли його підставу здатні породити декілька вимог, що взаємовиключають одна одну. Зміну елементів позову пропонується розглядати як розпорядчі дії, здійснюючи контроль за ними з боку суду. Після такої зміни повернення до первісного позову вже неможливе, також не може бути пред'явлений тотожний позов у самостійному порядку [14, с. 118, 121, 141–142].

Зміна предмета позову – це заміна первісно зазначеної в позовній заяві матеріально-правової вимоги позивача до відповідача іншою вимогою. Як правило, кожне матеріальне правовідношення за цивільною справою охороняє певний інтерес, який, відповідно до чинного законодавства, може задовольнятися різними вимогами. Наприклад, у разі продажу товару неналежної якості позивач (покупець) може за своїм вибором вимагати від відповідача (продавця) співрозмірного зменшення ціни; безоплатного усунення недоліків товару в розумний строк тощо. У процесі розгляду справи за бажанням позивача ці вимоги можуть замінюватися одна іншою. Тут змінюється предмет позову зі збереженням його заснування [24, с. 229].

Необхідно відзначити, що висновок М.А. Гурвича та М.Л. Орлової про можливість заміни в процесі розгляду справи позову одного виду позовом іншого виду підтверджується судовою практикою. Зокрема, допускається перехід від позову про присудження до позову про визнання і навпаки.

Відтак, наприклад, представник позивача м. Харків звернувся до суду з позовом про виділ у натурі частки з майна, що було у спільній частковій власності, який уточнив у процесі розгляду справи, і остаточно просив зобов'язати відповідачку виплатити позивачу грошову компенсацію за його частку у спільній частковій власності – 1/3 частки кімнати [23]. Отже, фактично судом було прийнято заяву про зміну предмета позову. Право особи на виділ частки у праві спільної власності відповідно до закону може бути захищено й у спосіб виплати відповідної грошової компенсації.

Таким чином, позов про виділ частки зі спільного майна належить до позовів з альтернативно визначеним способом захисту права, тому що право співвласника на виділення своєї частки зі спільного майна може бути захищено не тільки шляхом виділу частки в натурі, а й шляхом виплати вартості його частки (одержання компенсації).

Вимога з альтернативним способом захисту передбачена також у ст. 620 ЦК України, згідно з якою в разі невиконання боржником обов'язку передати кредиторі у власність або в користування річ, визначену індивідуальними ознаками, кредитор має право витребувати цю річ у боржника та вимагати її передання відповідно до умов зобов'язання. Кредитор втрачає право на витребування в боржника речі, визначеної індивідуальними ознаками, в разі, якщо цю річ уже передано третій особі у власність або в користування. Якщо річ, визначену індивідуальними ознаками, ще не передано, переважне право на її одержання має той із кредиторів, зобов'язання

на користь якого виникло раніше, а коли це неможливо визначити, – кредитор, який першим пред'явив позов.

Наступна форма зміни предмета позову має не якісний, а кількісний характер. Під кількісною зміною предмета позову розуміється його уточнення шляхом збільшення або зменшення розміру вимоги.

Прикладами, що характеризують цю зміну позову, може слугувати позов незаконно звільненого працівника про поновлення на роботі (ст. 235 КЗпП України) і негаторний позов власника домоволодіння (ст. 391 ЦК України).

Отже, звертаючись із позовом про поновлення на роботі, позивач (незаконно звільнений працівник) просить суд захистити його право працювати в конкретного роботодавця на конкретній посаді такими способами, як визнання звільнення незаконним і поновлення позивача на колишній роботі. Однак у подальшому наміри позивача можуть змінитися у зв'язку, наприклад, зі вступом на роботу до іншого роботодавця.

Унаслідок зазначеної обставини позивач у процесі судового розгляду справи за позовом про поновлення на роботі має право змінити предмет позову шляхом його уточнення. Уточнення предмета позову в даному випадку буде виражено у зменшенні (скороченні) числа первісно обраних позивачем способів захисту права. Зокрема, під час пред'явлення позову позивач спочатку просив суд захистити його право шляхом визнання звільнення незаконним та поновлення на роботі, але надалі у процесі розгляду справи по суті вирішив відмовитися від відновлення на колишній роботі у зв'язку з прийняттям на роботу до іншої організації, обмежившись вимогою про визнання звільнення незаконним.

У такому разі немає заміни одного способу захисту права іншим, у розглянутому прикладі наявна зміна предмета позову у формі його уточнення за допомогою скорочення (зменшення) первісно обраних позивачем способів захисту його права.

Примітним є те що, виправлення формулювання прохального пункту позовної заяви не може розглядатися як зміна позову, яка впливає на його зміст, якщо не змінюється спосіб захисту. Це всього лише модифікація позовної заяви – до тих пір, доки обраний позивачем спосіб захисту права залишається первісним, зберігається сутність позову. У цьому зв'язку, якщо позивач не змінює по суті вимогу про захист права, то за ним має зберігатись право на виправлення позовної заяви. Зацікавленій особі необхідно надати можливість висловити свою вимогу в тій формі, яка б відповідала інтересам особи, дозволила б виконати судові рішення (в разі задоволення позову) без будь-яких труднощів, яка б відповідала викладеним у позовній заяві доводам, нормам матеріального права та наявним у справі доказам. На момент пред'явлення позову, якщо таку помилку виявлено судом, застосовується така процесуальна дія, як залишення заяви без руху.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що в силу закону або договору зобов'язання може бути виконане різними способами. У разі порушення прав, свобод чи інтересів особи право вибору способу їх здійснення, виконання та захисту обирається цією особою, яка після пред'явлення позову стає позивачем. При цьому позивач може зазначити декілька способів захисту права, замінити первісно заявлену в позовній заяві вимогу на іншу, передбачену законом або договором як альтернативна.

Наприклад, коли позивач-співвласник просить суд замість виділу його частки в натурі стягнути її грошову компенсацію, має місце якісна зміна предмета позову як вимога власника про захист його права на виділ частки зі спільного майна (тобто права на вихід із відносин спільної власності) шляхом заміни одного способу захисту такого права (виділ частки в натурі) іншим, альтернативним першому (грошова компенсація частки). Така зміна предмета позову не означає заміни одного позову (про виділ частки в натурі) іншим (позовом про грошову компенсацію частки), тому що йдеться про використання позивачем альтернативних способів захисту одного й того самого суб'єктивного права – права на вихід співвласника з відносин спільної власності, тобто на їх припинення.

Визначення форм і критеріїв допустимості зміни підстав позову є важливим науковим завданням поряд із визначенням форм зміни предмета позову. Для правозастосовної практики характерним є те, що підстава позову змінюється разом зі зміною предмета позову, втім форми такої зміни можуть бути різними, що залежить від об'єкта чи змісту спірного правовідношення, а також бажання позивача об'єднати в одній позовній заяві декілька вимог, пов'язаних між собою.

Право змінювати підставу позову завжди визнавалось у теорії цивільного процесу. Ще В.М. Гордон зробив висновок, що під зміною позову слід розуміти таку модифікацію одного з елементів позову, яка за своїм обсягом не може бути визнана виправленням. Зміна підстав позову,

на думку автора, можлива в межах того правового інституту (купівля-продаж, найм і т. д.), з якого виник спір. Як критерій дозволеної зміни підстав позову виділялася незмінність предмета доказування по справі. Для речових позовів зміна підстав полягає у зміні способу набуття права на майно, на який посилається позивач. У позовах, що виникають із зобов'язальних правовідносин, зміна підстав пов'язана зі зміною способу виникнення зобов'язання. У свою чергу, посилення на нові вади оспорюваного акта є зміною підстав позову про визнання недійсним акта [6, с. 67].

Зміна підстав позову, як і зміна предмета позову, може бути якісною та кількісною. Якісна зміна підстав позову означає заміну одних юридичних фактів іншими. Ця заміна допускається під час вирішення спорів, які виникли з правовідносин, в яких підстави їх виникнення, зміни чи припинення визначені законом альтернативно. Такий позов є засобом захисту одного й того самого права або охоронюваного законом інтересу, що спирається на різні обставини, з якими матеріальний закон однаковою мірою пов'язує настання правових наслідків у вигляді виникнення, зміни або припинення права або інтересу, що підлягає захисту. Законодавством альтернативно встановлено юридичні факти, на підставі яких здійснюється ліквідація юридичної особи (ст. 110 ЦК України); розірвання договору найму житла (ст. 825 ЦК України), тобто формою зміни підстав позову є заміна первісно зазначених позивачем обставин іншими.

Найбільш цікавими є випадки, коли мотивом зміни позову є факти, які були відомі позивачу до пред'явлення позову, але не були включені до його підстав. Наявність таких фактів може спричиняти серйозний вплив на процес та повноту дослідження обставин справи.

У судовій практиці є багато прикладів, коли зміна предмета позову призводить до зміни підстав. Критеріями допустимості зміни предмета і підстав пропонуються: незмінність інтересу, що охороняється даним позовом [15, с. 75;], доповнення або виправлення, а не зміна однієї частини позову під час зміни іншої [13, с. 17]. Критерієм, що визначає можливість одночасної зміни як предмета, так і підстав позову, визнають також характер інтересу, що є предметом судового захисту. Якщо, незважаючи на одночасну зміну предмета і підстав позову, інтерес, що спонукає позивача звернутися до суду, залишається незмінним, то така зміна буде правомірною [3, с. 52].

Відтак зміна підстав позову може здійснюватися у формі доповнення її новими фактами, заміни одних фактів іншими, виключення фактів, що не мають суттєвого значення для справи, в тому числі зазначених позивачем помилково. Мотивами, які спонукають позивача заявити про зміну підстав позову, як правило, є помилка, допущена під час формулювання підстав позову, прагнення позивача посилити свою позицію через пред'явлення кількох рівнозначних підстав, які в силу норм матеріального права спричиняють однакові наслідки, бажання позивача в рамках одного процесу вирішити всі вимоги, що виникли зі спірного правовідношення.

Доповнення підстав позову на практиці, як правило, поєднується з доповненням чи зміною предмета позову. Уточнення ж може бути здійснено як самостійно з метою виправлення певної помилки, так і під час уточнення предмета позову шляхом збільшення чи зменшення позовних вимог. Проаналізуємо відповідні форми зміни більш докладно.

Під зміною підстав позову слід розуміти зміну його фактичної частини, тобто фактичної підстави. Зміна юридичної кваліфікації спірних правовідносин тягне за собою не зміну позову, а заміну його іншим позовом, внаслідок порушення під час такої зміни внутрішньої тотожності позову [18, с. 226–234].

Ураховуючи проведений аналіз форм зміни предмета і підстав позову, з метою оптимізації інституту зміни позову в цивільному судочинстві можна зробити висновок, що позивач має право змінити предмет позову у формі уточнення шляхом збільшення чи зменшення об'єкта спору до закінчення підготовчого засідання або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження».

Підводячи підсумки, можна зробити такі **висновки**:

1. Зміна предмета позову шляхом його заміни можлива лише щодо спірних правовідносин з альтернативно визначеними правомочностями особи, що передбачені законодавством, які стають способами захисту під час пред'явлення позову. Визначальним для заміни елемента позову є те, що такі правомочності є взаємовиключними.

2. Зміна предмета позову в кількісному аспекті є уточненням і здійснюється в межах одного способу захисту, який залишається незмінним. Зміні підлягає матеріальний об'єкт спору в кількісному розумінні, що в законодавстві визначено як збільшення чи зменшення розміру позовних вимог. В якісному аспекті уточнення відбувається як зменшення кількості обраних позивачем способів захисту одного суб'єктивного права або інтересу. Ця процесуальна дія є відмінною від часткової відмови від позову.

3. Доповнення предмета позову як форма його зміни характеризується тим, що до первісно пред'явленого позову додається одна або більше вимог, які об'єднує спільна підстава та які могли б бути пред'явлені окремо одна від одної. Допустимість такої зміни зумовлюється тим, що закон допускає або прямо передбачає декілька способів захисту суб'єктивного права або охоронюваного законом інтересу.

4. Заміна підстав позову означає заміну одних юридичних фактів іншими. Ця заміна допускається під час вирішення спорів, які виникли з правовідносин, в яких підстави їх виникнення, зміни чи припинення визначені законом альтернативно.

5. Зміна підстав позову може здійснюватися у формі уточнення через виключення фактів, що не змінює сутності позовних вимог, у тому числі зазначених позивачем помилково або тих, що не мають значення для справи. Під уточненням підстав позову також розуміється така його зміна, яка виражається в доповненні або виключенні деяких обставин, що, як правило, пов'язано з уточненням предмета позову.

Список використаних джерел:

1. Бичкова С.С. Визначення неналежної сторони у цивільному процесі України. Форум права. 2010. № 4. С. 75–80. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.html.
2. Бичкова С.С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: авто реф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ: Б. в., 2011. 36 с.
3. Боннер А.Т. Принцип диспозитивності советського громадянського процесуального права: учеб. пособ. / отв. ред.: М. С. Шакарян. М.: ВЮЗИ, 1987. 78 с.
4. Борисова Ю.А. Тождество в гражданском судопроизводстве. М.: Городец, 2010, 160 с.
5. Васильковский Е.В. Учебник гражданского процесса. М.: Изд. бр. Башмаковых, 1917. 429 с.
6. Гордон В.М. Основание иска в составе изменения исковых требований. Ярославль: типография Губернского Правления, 1902. 316 с.
7. Грицанов А.С. К вопросу о тождестве исков об установлении отцовства в советском гражданском процессе // Актуальные проблемы государства и права в современный период: [сб. ст.]. Томск, 1981. С. 107–108.
8. Гурвич М.А. Право на иск / отв. ред.: А. Ф. Клейнман. Л.: Изд-во АН СССР, 1949. 216 с.
9. Елисейкин П.Ф. Изменение предмета и основания иска. Советская юстиция. 1969. № 5. С. 10–13.
10. Иевлев П.А. Изменение иска в судебной и арбитражной практике: дис. ... канд. юрид. наук. М., 2004. 214 с.
11. Исаенкова О.В. Иск и его характерные черты: дис. ... канд. юрид. наук. Саратов. 1996. 27 с.
12. Журба І.О. Сторони як суб'єкти цивільних процесуальних відносин: проблемні питання їх належності та заміни. Часопис Київського університету права. № 2014/1. С. 199–203.
13. Моисеев С. Распорядительные действия в арбитражном суде первой инстанции. Российская юстиция. 1999. № 4. С. 16–17.
14. Мухамедшин Р.К. Изменение иска в гражданском судопроизводстве: дис. ... канд. юрид. наук. М., 1981. 23 с.
15. Орлова Л.М. Права сторон в гражданском процессе. Минск: Изд-во БГУ, 1973. 192 с.
16. Осокина Г.Л. Иск (теория и практика). М.: Городец, 2000. 192 с.
17. Осокина Г.Л. Проблемы иска и права на иск. Томск: Изд-во Том. ун-та, 1989. 196 с.
18. Пуль С.І. Поняття та особливості зміни підстави позову в цивільному судочинстві. Вісник ХНУВС. 2015. № 2(69). С. 226–234.
19. Пятилетов И.М. Изменение предмета иска: Вопросы науки советского гражданского процессуального права // Труды: Вопросы науки советского гражданского процессуального права. Труды ВЮЗИ. М.: РИО ВЮЗИ, 1975, т. 38. С. 153–180
20. Пятилетов И.М. Распоряжение сторон гражданскими материальными и процессуальными правами в суде первой инстанции: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 1970. 23 с.
21. Рішення Апеляційного суду Миколаївської області від 22 квітня 2015, справа № 1423/8347/2012. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/43838030>.
22. Рішення Верховного Суду України від 10 грудня 2008, справа № 6-4796св08. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/2610793>.
23. Рішення Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 02 жовтня 2013, справа № 6-26395св13. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/33893316>.

24. Тихиня В.Г. Гражданский процесс: учеб. 2-е изд., перераб. Минск: ТетраСистемс, 2013. 496 с.
25. Ухвала Уманського міськрайонного суду Черкаської області від 23 червня 2016, справа № 705/3757/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/58707856>.
26. Ухвала Хортицького районного суду м. Запоріжжя від 23 лютого 2016, справа № 337/3379/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/63897519>.
27. Цивільне процесуальне право України / за ред. В.В. Комарова. Харків: Основа, 1992. 416 с.
28. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
29. Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс; підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ: Ін Юре, 2005. 624 с.